

QADIMGI BAQTRIYA KAVILIGI BOSHQARUVI TIZIMI VA TITULLARI

Shaymardanov Azamat Zokirovich

Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti

shaymardanovazamat07@gmail.com

Annotatsiya: Qadimgi Baqtriya O‘rta Osiyoning eng muhim madaniy va siyosiy markazlaridan biri bo‘lib, uning boshqaruv tizimi o‘ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Baqtriya Kaviligi boshqaruvi tarixiy davr mobaynida mahalliy an‘analar bilan tashqi ta’sirlar natijasida shakllangan. Qadimgi Baqtriya kaviligi boshqaruv tizimi o‘zining diniy va siyosiy uyg‘unligi, hududiy boshqaruv va iqtisodiy rivojlanganligi bilan ajralib turadi. Bu tizim O‘rta Osiyoning keyinchalik paydo bo‘lgan davlatlarga ham katta ta’sir ko‘rsatgan. Kavilik boshqaruvi qadimiy Eron va Markaziy Osiyo tarixida muhim o‘ringa ega bo‘lgan siyosiy institutlardan biri hisoblanadi. Ushbu boshqaruv tizimi “Kavi” yoki “Kaviyan” unvoni bilan ataluvchi mintqa hukmdorlari tomonidan amalga oshirilgan bo‘lib, u zardushtiylik dini bilan bog‘liq edi. Ushbu maqolada qadimgi Baqtriya davlati boshqaruvi tizimi va undagi muhim titullar, shuningdek, bu boshqaruv tizimining ijtimoiy va siyosiy rolini madaniy hamda siyosiy ta’sirini tahlil qilishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Kavilik boshqaruvi, sastar, dahyupati, vispati, nmanopati, zantu, varzanopati, xanjamana, titul, satraplik.

СИСТЕМА ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И ТИТУЛЫ ДРЕВНЕ БАКТРИЙСКОГО ПРАВЕНИЯ

Аннотация: Древняя Бактрия является одним из важнейших культурных и политических центров Центральной Азии, а ее административная система отличается своими особенностями. Управление Бактрийским Кави сформировалось в результате местных традиций и внешних влияний в исторический период. Административная система древнего Бактрийского региона отличается религиозной и политической гармонией, территориальным управлением и экономическим развитием. Эта система оказала большое влияние на государства, возникшие позднее в Центральной Азии. Администрация Кави - один из политических институтов, занимающих важное место в истории древнего Ирана и Центральной Азии. Эта система правления осуществлялась региональными правителями, называемыми «Кави» или «Кавиан», и была связана с зороастризмом. Данная статья посвящена анализу административной системы древнего

Бактрийского государства и его важных титулов, а также культурному и политическому влиянию социальной и политической роли этой административной системы.

Ключевые слова: правление Кавали, састар, дахьюпати, виспати, нманопати, занту, варзанопати, ханджамана, титул, сатрапия.

THE ANCIENT BACTRIAL KAVITY’S GOVERNMENT SYSTEM AND TITLES

Abstract: Ancient Bactria is one of the most important cultural and political centers of Central Asia, and its governance system is distinguished by its unique features. The governance of the Bactrian Kavi was formed as a result of local traditions and external influences throughout history. The governance system of the ancient Bactrian Kavi is distinguished by its religious and political harmony, territorial governance, and economic development. This system also had a great influence on the later states of Central Asia. Kavian governance is one of the political institutions that played an important role in the history of ancient Iran and Central Asia. This governance system was implemented by the rulers of the region, who were called “Kavi” or “Kaviyan”, and was associated with the Zoroastrian religion. This article aims to analyze the governance system of the ancient Bactrian state and its important titles, as well as the social and political role of this governance system, its cultural and political impact.

Keywords: Kavilik administration, sastar, dahyupati, vispati, nmanopati, zantu, varzanopati, khanjamana, title, satrapy.

KIRISH.

Baqtriya, o‘zining geografik joylashuvi va strategik ahamiyati tufayli, Markaziy Osiyo tarixida muhim rol o‘ynagan davlatlardan biri bo‘lgan. Biroq, Baqtriya kaviligi haqida bilimlarimiz asosan arxeologik topilmalar, yozma manbalar va qadimgi tarixiy manbalarga asoslanadi. Shu sababli, Baqtriya kaviligining aniq tafsilotlari haqida to‘liq ma’lumotlar yo‘q

“Kavi” so‘zi zardushtiylik manbalarida, xususan, “Avesto”da, donishmand va ilohiy kuchga ega shaxs ma’nosida qo‘llaniladi. Kavi hukmdorlari zardushtiylik diniy amaliyotlarini nazorat qilish va diniy qadriyatlarni himoya qilish orqali o‘z hokimiyatini mustahkamlab borgan. Kavilik boshqaruvi tizimi dastlab diniy-ma’naviy rahbarlik sifatida shakllangan bo‘lsa, keyinchalik u siyosiy hokimiyatning asosiy elementiga aylangan. Kavilar diniy va dunyoviy hokimiyatni o‘z qo‘l ostida birlashtirgan hukmdor edi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

“Avesto”da keltirilgan jamoalarga oid boshqaruv atamalarini birinchi marta I.M. Dyakonov Midiya jamoasi bilan taqqoslagan[1, c.382-403]. Shundan so‘ng ko‘plab tarixchi-arxeolog olimlar o‘rganayotgan madaniyatlari aholisining ijtimoiy tarkibini “Avesto” jamoasi bilan taqqoslashgan. A.A. Asqarov Sopollitepa aholisini, T.Sh. Shirinov Jarqo‘ton aholisini, V.I. Sarianidi va V.M. Masson Marg‘iyonaning bronza davri aholisini, Y.A. Zadneprovskiy Chust madaniyati aholisini, A.S. Sagdullaev Baqtriyani ilk temir davri aholisining ijtimoiy tarkibini «Avesto» jamoasi bilan taqqoslashgan[2, c.56-62]. Shuni aytib o‘tish lozimki, «Avesto»

jamoasi umumformula sifatida bronza va ilk temir davri jamoalariga mos keladi va shu davrlarga oid barcha madaniyat jamoalari uchun qo‘llash mumkin.

I.V. Pyankovdan farqli o‘laroq, A.S. Sagdullaev “Avesta” jamoasini to‘rt asosiy qismga bo‘ladi. Uy, oila jamoasi- «nmana», «dmana», urug‘ jamoasi - «vis», qabila - «zantu», qabilalar ittifoqi - «daxiyu» deb atalishini ko‘rsatib bergan [3, b. 82]. Oila, urug‘ va qabila boshlig‘ini anglatish uchun «pati» so‘zi ishlatilgan, ya‘ni, — «nmanopati», «vispati», «daxiyupati». «Daxiyu» tushunchasi «viloyat» ma‘nosini ham anglatgan. Mamlakatni idora qilgan hukmdor «Kavi» yoki «Sastar» titulini olib yurgan[4, c.109].

Dahyupati tushunchasi qadimgi Eron va Markaziy Osiyo boshqaruv tizimlarida muhim rol o‘ynagan. Bu unvon, asosan, “dahyu” – “hudud” yoki “mamlakat”ni boshqaruvchi shaxsga nisbatan qo‘llangan. Maqolada Dahyupati titulining kelib chiqishi, uning vazifalari, boshqaruv tizimidagi o‘rni va tarixiy ahamiyati keng tahlil qilinadi. “Dahyu” so‘zi “Avesto”da ko‘p marta uchrab, u hudud, mamlakat yoki aholi yashaydigan joyni bildiradi. “Pati” esa “boshliq” yoki “egasi” ma‘nosini anglatadi. Shu bois, “Dahyupati” unvoni hudud boshqaruvchisi yoki ma‘lum bir mamlakat ustidan hukmronlik qiluvchi shaxsga tegishli bo‘lgan. Dahyupati unvoni, dastlab, Eronning Ahamoniyalar davrida siyosiy va ma‘muriy tuzilmaning ajralmas qismi bo‘lib, u mahalliy boshqaruvni tashkil etishda muhim rol o‘ynagan.

Dahyupati ma‘muriy va harbiy jihatdan keng vakolatlarga ega bo‘lgan shaxs edi. Uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat edi:

Hududiy boshqaruvni ta‘minlash. Dahyupati o‘ziga biriktirilgan hududda tartibni saqlash va aholini boshqarish bilan shug‘ullangan. U hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini nazorat qilgan va soliqlarni yig‘ish jarayonini tashkil etgan.

Harbiy boshqaruv. Dahyupati mahalliy hududlarning harbiy mudofaasini ta‘minlash va qo‘shinlarni safarbar qilish bo‘yicha mas‘ul bo‘lgan. U davlatga tahdid soluvchi ichki va tashqi xavflarga qarshi kurashishda markaziy hokimiyatning ishonchli vakili hisoblangan.

Qonunlarning ustuvorligini ta‘minlash. U hududiy darajada qonunlarni tatbiq qilish va odil sudlovni ta‘minlashda markaziy hukumat vakili sifatida harakat qilgan. Bu vazifa orqali Dahyupati mahalliy aholi orasida davlat hokimiyatining mustahkamlanishiga hissa qo‘shgan.

Dahyupati markaziy hokimiyat bilan mahalliy boshqaruv o‘rtasidagi muhim bog‘lovchi bo‘g‘in sifatida faoliyat yuritgan. Uning vakolatlari va majburiyatlari aniq belgilangan bo‘lib, bu davlatning samarali boshqarilishiga ko‘maklashgan. Mahalliy darajada Dahyupati hokimiyatining barqarorligi davlatning ichki va tashqi siyosiy holatiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan.

«Sastar» so‘zi orqali qabilalarning harbiy yo‘lboshchisi ham tushunilgan. Oqsoqollar kengashi — «varzanopati», «xanjamana», xalq yig‘ilishi (majlisi)«v’yaxa» deb atalgan degan xulosaga kelgan[5, b. 56].

Yozma manbalar bilan arxeologik manbalar hamma vaqt ham mos kelavermaydi. Avestashunos olimlar «Avesta» shahar xayoti va tuzumi haqida ma‘lumotlar bermaydi,

manbada «shahar» so‘zi yoki «shahar jamoasi» tushunchasi yo‘q degan qat’iy fikrga kelishgan. Haqiqatdan ham shunday, “Avesta” shaharlar to‘g‘risida ma’lumot bermaydi, ammo arxeologiya fani Qadimgi Baqtriyada bronza davridan boshlab ilk shahar madaniyatiga asos solinganligini Jarqo‘ton yodgorligi misolida ko‘rsatib berdi[6, 132-141]. Yoki Qadimgi Baqtriyaning ilk temir davriga oid Baqtr, Qiziltepa, Jondavlattepa, Haitobodtepa, Oltindilyor kabi shahar tipidagi yodgorliklarining ochilishi va keng ko‘lamda o‘rganilishi bu hududda shahar madaniyatining gullab yashnaganligi, Qadimgi Sharq madaniyatining ajralmas bo‘lagi sifatida antik zamonlardan sivilizasiya o‘chog‘i bo‘lganligini tasdiqlaydi.

“Avesta” shahar tushunchasini bermaganligi bilan sastar, dahiyyu, ya’ni yirik siyosiy birlashmalarning bo‘lganligini, ularni Kaviylar boshqarganligi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni muhokama qilmoqdamiz, bas shunday ekan bu birlashmalarning madaniy, iqtisodiy va siyosiy markazlari ham bo‘lganligi tabiiy hol, albatta. Kavilik boshqaruvi tizimi qadimiy davlat boshqaruvi va diniy rahbarlikning noyob uyg‘unligini namoyon etadi. U nafaqat zardushtiylikning targ‘ibotchisi, balki madaniy va siyosiy jarayonlarning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida ham katta ahamiyat kasb etgan. Ushbu tizimning tahlili orqali biz qadimgi jamiyatlarning ijtimoiy va siyosiy rivojlanishida din va davlat o‘rtasidagi aloqadorlikni chuqurroq tushunish imkoniga ega bo‘lamiz.

“Avesta”da oila “nmana”, oila boshlig‘i “nmanapati” deb atalishini bilamiz. **Nmanapati** – qadimiy Hindiston va O‘rta Osiyo tarixida uchraydigan boshqaruv lavozimlaridan biri bo‘lib, bu titul ko‘pincha mahalliy boshqaruv tizimlarida, ayniqsa, shahar-davlatlar boshqaruvida qo‘llanilgan. Atamaning ma’nosi, lavozim egalari bajaradigan vazifalar va tarixiy ahamiyati hudud va davrga qarab farqlangan bo‘lishi mumkin. Atamaning ildizi “nma” yoki “nam” so‘zidan kelib chiqadi, bu so‘z qadimiy hind-eroan tillarida “hurmat”, “bo‘ysunish” yoki “taslim bo‘lish” ma’nolarini anglatadi. “Pati” esa “egasi” yoki “rahbar” ma’nosini beradi[7, c.188]. Shu bois, “nmanapati” so‘zi “xalq rahbari” yoki “hurmatga loyiq boshqaruvchi” kabi ma’noni anglatishi ehtimoldan xoli emas. “Nmanapati” mana shu birga xo‘jalik yuritadigan, yirik oilani boshqargan. Nmana oilasini bir qolipga solib bo‘lmaydi, ayrim oilalar katta patriarxal, ayrimlari kichik bo‘lishi ham mumkin. Biz ham Baqtriya kaviligi davri tarixini o‘rganishda arxeologiya va yozma manbalarni taqqoslab o‘rganish natijasida yangi ma’lumotlarni olishga harakat qildik. Bu lavozim keyinchalik o‘zgargan, lekin uning tamoyillari keyingi davlatlarda, jumladan, Kushonlar va Sosoniylar davrida davom etgan.

E.V. Rtveladze “Avesta”ning eng qadimgi Gat va Yasht qismlarida ta’kidlanadigan “sastar”ni Bandixon sug‘orilish rayoni hukmdori sifatida e’tirof etadi. Sug‘orilish rayoni deganda bir daryo bo‘yida shakllangan, bir necha arxeologik yodgorliklarni birlashtirgan iqtisodiy rayon tushuniladi. Bu iqtisodiy hududlarda bir yodgorlik sug‘orilish rayoni markazi, shahri vazifasini bajargan. “Sastar” shu shahar arkida istiqomat qilgan va harbiy boshliq vazifasini ham bajargan. Bandixonida shunday yodgorlik vazifasini Bandixon I va Bandixon II yodgorliklari bajargan[8, c.335].

«Avesta»ning eng qadimgi Gat qismlarida aholining ko‘p qismi asosan chorvachilik va dehqonchilik bilan, dehqonchilikdan ko‘ra chorvachilik bilan ko‘proq shug‘ullanganligi e’tirof etiladi[7, c.54]. Unda sug‘orma dehqonchilikning bo‘lganligini tasdiqlovchi, ya’ni kanallar qazilganligi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni ham o‘qisa bo‘ladi[9]. Shimoliy Baqtriyadagi eng qadimgi kanal ham Kuchuk I davriga to‘g‘ri keladi. Bu Bandixon kanali bo‘lib, E.V. Rtveladze tomonidan o‘rganilgan va Bandixon I davrida qazilganligi ta’kidlangan[10, c. 22-38]. Kanallar qazish, bug‘doy undirish zardushtiylikda yaxshilikning yomonlik ustidan g‘alabasi deb tushunilgan[11, c.215].

E.V. Rtveladze o‘zining so‘nggi asarlaridan birida “daxiyupati” iborasiga kichik viloyat hukmdori deb ta’rif bergan va Aleksandr Makedonskiy bosib kelgan vaqtda So‘g‘d va Baqtriyadagi Nautaka, Ksenippa, Gabaza, Pareytakena va Bubakena kabi hududlarni egallagan bo‘lishi kerak, ularning hukmdorlari Oksiart, Sisimitr, Xorien, Katanlar daxiyupat titulida bo‘lgan bo‘lishi mumkin deb hisoblaydi[8, c. 335].

Arxeologik jihatdan “kichik viloyat” dehqonchilik vohalariga to‘g‘ri keladi. Qadimgi Baqtriyaning dehqonchilik vohalari haqida to‘liqroq bo‘lgan ma’lumotlar Sh.B. Shaydullaevning ilmiy tadqiqotlarida yoritilgan[12].

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Deyarli barcha Avestashunos olimlarning fikriga ko‘ra “daxiyular daxiyupatisi” butun Baqtriya hukmdori, ya’ni kavisi tituliga to‘g‘ri keladi. Ular barcha sastar, daxiyularni birlashtirgan va davlat nomidan ish ko‘rgan. Oliy sudya, diniy ishlarni nazorat qiluvchi – Zaradtusht rotema vazifalarini ham bajargan. Fikrimizcha, daxiyular daxiyupatisi Baqtriyaning poytaxti Baqtr shahrida qo‘nim topgan.

«Avesta»ga ko‘ra daxiyular daxiyupatisi yoka Kavilar shajaralari to‘g‘risida quyidagi ma’lumotlarni keltirish mumkin. Sharqiy Eron hukmdorlarining geniologiyasi quyidagicha: «Xaosh’yonx — eroniylarning birinchi afsonaviy podshosi («Shohnoma»da — Xushang), keyin Yima (Jamshid)—podsho-podachi, S’yovarshon (Siyovush), Kavi Xaosrov (Kay- Xisrov), Kavi Vishtasp. Kavilar («Shohnoma»da — kayyoniyar)— hukmdorlar sulolasi. Bu sulola vakillari— Kavi Kavat (Kay-Kubot), Kavi Usan (Kay-Kovus), Kavi Pishin (Kay-Pishin), Kavi Arshan (Kay- Aresh) Zardusht ta’limotining tarafdorlari bo‘lgan.

Kavilar boshqaruvi zardushtiylik ta’limoti bilan bog‘liq bo‘lib, hukmdorning ilohiy maqomi muhim rol o‘onagan. Hukmdor nafaqat dunyoviy boshqaruvni, balki diniy marosimlarni boshqaruvchi oliy ruhoniylar sifatida ham tan olingan. kavilar boshqaruvi markazlashgan bo‘lib, asosiy qarorlar hukmdor tomonidan qabul qilingan. Mahalliy boshqaruvchilar va oqsoqollar esa Kavilar oldida hisobdor bo‘lgan. Ushbu tizim markaziy hokimiyatni mustahkamlashga xizmat qilgan. Kavilar boshqaruvida huquqiy normalar zardushtiylik ta’limotiga asoslangan bo‘lib, diniy qonunlar davlat boshqaruvi uchun asosiy manba sifatida qabul qilingan. Bu esa jamiyatda ma’naviy birlikni ta’minlashga qaratilgan edi.

Dahiyupati unvoni qadimiy boshqaruv tizimining ajralmas qismi bo‘lib, uning orqali mahalliy va markaziy hokimiyat o‘rtasidagi aloqalar samarali tashkil etilgan. Dahiyupati

boshqaruvi nafaqat ma'muriy va harbiy tuzilmalarni, balki huquqiy va ijtimoiy tartibni ham rivojlantirishga xizmat qilgan. Ushbu tizimning o'rganilishi qadimgi davlat boshqaruvining murakkab tuzilmasini yanada yaxshiroq tushunish imkonini beradi.

Tarixiy-ilmiy adabiyotlarda Ahamoniylar davri siyosiy tarixi mahalliy va xorijlik olimlar tomonidan yetarli darajada yaxshi va to'liq yoritilgan[13, c. 229-250]. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda O'rta Osiyo, jumladan Baqtriya ham Kir II davrida Ahamoniylar imperiyasi tarkibiga kiritilgan. Haqiqatdan ham Doro tomonidan Behistun yozuvlarida keltirilgan satrapliklar ro'yxatida O'rta Osiyoning deyarli barcha hududlari keltirilgan, demak tadqiqotchilarning fikrlariga hech qanday e'tirozlar yo'q, eslab o'tilgan ro'yxat bo'yicha Baqtriya XII satraplikni tashkil etgan. Shunday bo'lsada, S.P. Tolstov Xorazmning Eron imperiyasi tarkibiga kirganligiga shubha bilan qaraydi. Ammo, V.M. Masson Xorazmning ham Ahamoniylar tarkibiga kirganligini ilmiy izohlab bergan va XVI-satraplik deya, uning tarkibiga yana So'g'd ham kirganligini asoslagan[14, c. 104].

XULOSA.

Baqtriya kaviyligi tarixiy jihatdan muhim bir boshqaruv tizimi bo'lib, u nafaqat siyosiy va iqtisodiy hayotda, balki ijtimoiy va madaniy sohalarda ham o'zining kuchli ta'sirini ko'rsatgan. Kaviylarning o'zaro hamkorligi va davlatni boshqarishda ko'rsatgan mehnati, shuningdek, Baqtriya davlati iqtisodiy va madaniy jihatdan yuqori darajaga ko'tarilishi uchun juda muhim bo'lgan. Shunday qilib, Baqtriya kaviyligi o'zining har tomonlama rivojlangan tizimi bilan qadimiy tarixda alohida o'rin tutadi. Qadimgi Baqtriya kaviyligi boshqaruvi tizimi, o'zining an'anaviy monarxik tuzilishi va ijtimoiy qatlamlari bilan juda murakkab edi. Kaviylarning siyosiy, harbiy va iqtisodiy roli Baqtriya davlati uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan. Titullar va lavozimlar Baqtriya davlati boshqaruv tizimining murakkabligini va har bir lavozimning o'ziga xos rolini ko'rsatadi. Baqtriya kaviyligi va uning boshqaruv tizimi, ayniqsa Markaziy Osiyo tarixidagi o'zgarishlar va siyosiy tuzilmalar haqida muhim ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Дьяконов И.М. Истории Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э. М.-Л., 1956. (*Dyakonov I.M. History of Media from ancient times to the end of the 4th century BC. M.- L., 1956*).
2. Аскарлов А.А. Сапаллитепа. Ташкент, 1973 (*Askarov A.A. Sapallitepa. Tashkent, 1973*).
3. Сагдуллаев А.С. Усадьбы Древней Бактрии. Ташкент, 1987. (*Sagdullaev A.S. Estates of Ancient Bactria. Tashkent, 1987*).
4. Г. Джавади. История государственного управления в Иране и Средней Азии в древности. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Душанбе – 2004 г. (*G. Javadi. History of public administration in Iran and Central Asia in ancient times. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences. Dushanbe – 2004*).

5. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Тошкент, 1996(*Sagdullaev A.S. Ancient Uzbekistan in the first written sources. Tashkent, 1996*).
6. Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Самарканд, 1993.(*Shirinov T.Sh. Early urban culture of the Bronze Age in the south of Central Asia. Samarkand, 1993*).
7. Дьяконов И.М. Истории Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э.М., издательство Наука.,1956 г.(*Dyakonov I.M. History of Media from ancient times to the end of the 4th century BC. M., Nauka Publishing House, 1956*).
8. Ртвеладзе Э.В. История государственности Узбекистана. Том 1. Ташкент, 2009.(*Rtveladze E.V. History of statehood of Uzbekistan. Volume 1. Tashkent, 2009*).
9. «Авеста», Видевдат, 5,5,6,2;12,13,38; Андрианов Б.В. Роль ирригации в становлении древних государств // От классовых обществ к раннеклассовым. - М., 1987.(*"Avesta", Videvdat, 5,5,6,2;12,13,38; Andrianov B.V. The role of irrigation in the formation of ancient states // From class societies to early class ones. - M., 1987*).
10. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия - Тохаристан. Очерки истории и культуры (древность и средневековье).Ташкент, 1990.(*Pugachenkova G.A., Rtveladze E.V. Northern Bactria - Tokharistan. Essays on history and culture (ancient and medieval). Tashkent, 1990*).
11. Соруш Сорушьян. Фарханге бехдинан. Техрон, 1967. (*Sorush Soroushyan. Farhange behdinan. Tehon, 1967*).
12. Шайдуллаев Ш.Б. “Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари”. Тарих фанлари докторлиги диссертацияси тексти. Самарқанд, ЎзР ФА Археология институти библиотекаси, 2009. (*Shaydullaev Sh.B. “The emergence and stages of development of statehood in the territory of Uzbekistan”. Text of the dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences. Samarkand, Library of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, 2009*).
13. Струве В.В. Поход Дария I на Саков-массагетов. Изд. АН СССР, 1946, №3, С. 229-250. (*Struve V.V. The campaign of Darius I against the Saka-Massagetae. Publ. USSR Academy of Sciences, 1946, No. 3*).
14. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. // М.-Л.: 1948. (*Tolstov S.P. In the footsteps of the ancient Khorezm civilization. // M.-L.: 1948*).